

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Journal of the Faculty of Divinity of Çukurova University

Cilt / Volume: 23 • Sayı / Issue: 1 • Haziran / June 2023 • 65-80

e-ISSN: 2564-6427 • DOI: 10.30627/cuilah.1252967

FÂRÂBÎ'NİN AHLÂK FELSEFESİ: EN YÜKSEK İYİ VE ONU GERÇEKLEŞTİRMEİNİN ARAÇLARI

The Ethics of Al-Fârâbî: The Highest Good and The Means of Realizing It

Suat ÇELİKKOL

Dr. Öğretim Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslâm Felsefesi Anabilim Dalı, Erzincan, Türkiye.

Assist. Prof., Erzincan Binali Yıldırım University Faculty of Divinity, Department of Islamic Philosophy, Erzincan, Türkiye.

suatcelikkol@erzincan.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-6296-2649>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/ Received: 18.02.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 14.06.2023

Yayın Tarihi/Published: 30.06.2023

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Suat Çelikkol).

Telif/Copyright: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Published by Çukurova University Faculty of Divinity, 01380, Adana, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

FÂRÂBÎ'NİN AHLÂK FELSEFESİ: EN YÜKSEK İYİ VE ONU GERÇEKLEŞTİRMENİN ARAÇLARI

The Ethics of Al-Fârâbî: The Highest Good and The Means of Realizing It

Öz

En yüksek iyinin ne olduğu sorusu, Sokrates ve halefleri Platon ve Aristoteles'e kadar uzanan kadim bir tartışmaya işaret eder. Fârâbî de başta siyasete ilişkin olanlar olmak üzere çoğu eserinde bu temel sorunu irdelemiştir. İnsan için en yüce iyinin hem bu dünyada hem de öteki dünyada gerçek mutluluğa ulaşmak olduğuna işaret etmiştir. Gerçek mutluluğa ancak hakiki felsefeyle, iyiliğin ve güzelliğin kaynağı olan Tanrı'yı bilmekle ve erdeme uygun bir yaşamla ulaşılabilirliğini belirtmiştir. Fârâbî bu görüşleriyle gerçek mutluluğun hikmet sahibi, bilgi-eylem ilişkisini kuran gerçek filozof, peygamber, hakiki yönetici ve bilge kişilerce kazanılabileceğini göstermektedir. Öte yandan Fârâbî'de mutluluk Tanrı'yı bilmekle ve erdemli eylemleri yapmakla mümkün olduğu gibi insan için ölümsüzlük de yine metafizik bilgide saklıdır. Dolayısıyla maddeye bağlı ruhların kaderi maddenin kaderi gibidir. Onlar ölümsüz ve mutlu olmayacaklardır. Sonuç olarak Fârâbî'nin ahlâk kuramının özü akli ve ahlâki alanda kişinin tam olarak kendini gerçekleştirme, bütün güç ve yeteneklerini mükemmelleştirmesi esasına dayanır. Fârâbî'nin ahlâkta ortaya koyduğu görüşler farklı açılardan değerlendirilip eleştirilebilir. Buna karşın Fârâbî'nin ahlâk felsefesi mutlu olmak için akla ve iradeye dikkat çekmekte ve bunları temellendirmeye çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Felsefesi, Fârâbî, Ahlâk Felsefesi, Mutluluk, İyilik.

Abstract

The question of what are the highest good points to an ancient debate that goes back to Socrates and his successors, Plato and Aristotle. Fârâbî also has examined this basic problem in most of his works, especially those related to politics. He pointed out that the highest good for man is to reach real happiness in this world and the afterlife. True happiness can be attained only with true philosophy, knowing God- who is the source of goodness, beauty-, and virtue. With these views, Fârâbî shows that real happiness can be gained by real philosophers, prophets, true rulers, and wise people who have wisdom and establish the knowledge-action relationship. On the other hand, in Fârâbî, happiness is possible by knowing God and doing holy actions, and the mystery of immortality for man is also hidden in metaphysical knowledge. Therefore, the fate of spirits attached to matter is like the fate of matter. They will not be immortal and happy. It should be stated that Fârâbî is an important philosopher for medieval Islamic philosophy. As a result, the essence of his moral theory is based on a person's full self-realisation in the mental and moral field, perfecting all his powers and abilities. Fârâbî's views on morality can be evaluated and criticised from different perspectives. On the other hand, Fârâbî's philosophy draws attention to reason and will, showing that truth and virtue are the basic conditions of a good life, and grounds all these with a solid philosophy. Correspondingly, his philosophy deserves more afford and work.

Keywords: Islamic Philosophy, Fârâbî, Moral Philosophy, Happiness, Goodness.

GİRİŞ

Felsefenin en önemli disiplinlerinden biri ahlâk felsefesidir. Ahlâk felsefesi ya da etik, ahlâk¹ üzerine sistemli ve tutarlı bir şekilde düşünme, soruşturma, ahlâki yaşantıya dair bir araştırma ve tartışmaya işaret etmektedir.² “İnsan için iyi nedir?” sorusu ile “Hangi şeyler kendiliğinden iyidir?” ve “İyiye gerçekleştirmek için doğru yaşam nedir?” soruları ahlâk felsefesinin cevaplaması gereken temel soruları olarak görülmektedir.³ Ahlâk felsefesinin işlevi, tartışılan bu soruları, ahlâki kavramların tanımını, ahlâki yargıların gerekçesini veya değerini rasyonel, nesnel, geniş bir açıdan ve tutarlı bir şekilde analiz etmek, irdelemek, sorgulamak, bunlar üzerinde düşünmek ve ifade etmeye çalışmaktır.⁴

Felsefe tarihçilerine göre, düşünce tarihinde ahlâk üzerine tartışmayı başlatan Sokrates'tir (469–399).⁵ Sokrates'le birlikte ahlâk sorunu, filozofların eserlerinde merkezi bir yer işgal etmeye başlamıştır. Onun öğretilerine göre bir tek iyi vardır: bilgi.⁶ Yine bir tek kötü vardır: bilgisizlik.⁷ Platon (428–348) ahlâk tartışmasını, *Devlet*'in on kitabında, *Yasalar* kitabında, *Politikos*'da ve *Protagoras*, *Menon*, *Gorgias*, *Phaidros* ve *Philebos*'ta hocası gibi ahlâk felsefesinin ana problemi olan “iyi” kavramının ne olduğu sorusu üzerinden yapmaktadır. Platon, özgür eylemlerin en yüksek gayesinin, “iyi idea”sını bilme etkinliği olduğunu düşünmekte ve “idea”yı bütün iyiliklerin kaynağı olarak göstermektedir.⁸ Aristoteles (374–322) *Nikomakhos'a Etik*'in başlangıcında “iyi”yi, “her şeyin arzuladığı şey” diye tanımlar.⁹ Epikuros (341–270), “iyi” için bir ölçüt ortaya koymaktadır: Ama söylendiği gibi bu ölçüt “idea” değildir; “iyi”nin terazisi hazırdır.¹⁰ Roma Stoası'nın temsilcilerinden Seneca (3–65) ise “iyi” ve “kötü”nün tanımını doğaya uygunluğuna göre yapmaktadır: Eylem doğaya uygunsa iyi, değilse kötüdür.¹¹

İslâm dünyası hakkında konuşmak gerekirse, bu coğrafyada ahlâk sorununu felsefi yöntemle ele alan ilk filozof Ebû Ya'kûb Kindî'dir (795-870).¹² Yine Ebû Bekir Râzî (865-926)¹³, Fârâbî (ö. 950)¹⁴, Yahyâ b. Adî (ö. 974)¹⁵, İbn Sînâ (980–1037)¹⁶ ve İbn Miskeveyh (ö. 1030)¹⁷

¹ Fârâbî'nin öğrencisi olan Yahya b. Adî (895–974) “*Ahlâk Eğitimi*” adlı eserinde ahlâki, insanın düşünüp araştırmadan kendisiyle eylemlerini ortaya koyduğu, nefsin durumu” şeklinde tanımlamaktadır. Bu durum ikiye ayrılır: Birincisi mizaçtan kaynaklanan doğal ahlâktır. En ufak bir şeye kızan, heyecanlanan, duyduğu bir ses veya haberdan ürken, küçük hoş şeye kahkahalarla gülen kimsenin durumu böyledir. İkincisi, alışkanlık ve eğitim yoluyla edinilen ahlâktır. Başlangıçta bu derinlemesine düşünerek gerçekleşir ve zamanla bir alışkanlık ve huy haline gelir. Tanımda yer alan ve nefiste köklü bir şekilde yerleşen bu durumdan akla ve dine uygun eylemler çıkarsa buna “iyi ahlâk”, eğer akla ve dine aykırı eylemler çıkarsa buna da “kötü ahlâk” denir. Yahya b. Adî tarafından kaydedilen bu tanımlar ayrıca İbn Miskeveyh ve birçok ahlâk düşünürü tarafından da benimsenmiştir. Bkz. Yahya b. Adî, *Tehzîbü'l-Ahlâk*, çev. Harun Kuşlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), XXXIII; İbn Miskeveyh, *Ahlâki Olgunlaştırma*, çev. Abdulkadir Şener, Cihad Tunç, İsmet Kataoğlu (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983), 36.

² Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2013) “Etik” maddesi, 600; Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 2000), 262.

³ Etiğin temel sorusu hakkında bkz. Macit Fahri, *İslâm Ahlâk Teorileri*, çev. Atilla Arkan, Muammer İskenderoğlu (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 24.

⁴ Macit Fahri, *İslâm Ahlâk Teorileri*, 21.

⁵ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşam Öğretileri*, çev. Candan Şentuna (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 87.

⁶ Sokrates'in erdem saydığı bilgi, “insanın kendini bilmesidir.” Bkz. Sokrates, *Kharmides*, çev. Furkan Akderin (İstanbul, Say Yayınları, 2014), 63.

⁷ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 81.

⁸ Platon, *Devlet*, çev. Neval Akbıyık-Serdar Taşcı (İstanbul: Metropol Yayınları, 2002), 81.

⁹ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür (Ankara: Aytac Yayınevi, 1997), 1094a1-5.

¹⁰ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 522.

¹¹ L. Annaeus Seneca, *Ahlâki Mektuplar*, çev. Türkan Uzel (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 315.

¹² Kûfe'li Ebû Ya'kûb Kindî, 795–870 yılları arasında yaşamıştır. Filozofun ahlâk felsefesini, ahlâki bir problem olan üzüntünün tanımı, nedenleri ve çareleri hususundaki yaklaşımlarından öğrenmekteyiz. Bilgi için bkz. Kindî, *Felsefi Risâleler*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik, 2014), 295–312.

¹³ Tahran yakınlarındaki Rey Şehri'nde doğmuş olan Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriya b. Yahya er-Râzî, 865–926 yılları arasında yaşamıştır. Filozofun ahlâk anlayışını ortaya koyduğu en önemli eseri *et-Tıbbu'r-rûhânî* adlı eseridir. Bilgi için bkz. Ebû Bekr er-Râzî, *et-Tıbbu'r-rûhânî*, çev. Hüseyin Karaman (İstanbul, İz Yayıncılık, 2019)

¹⁴ Mahmut Kaya, “Fârâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 12/145-162.

¹⁵ Tikrit'li (Irak), Ebû Zekeriya Yahyâ b. Adî b. Hamid b. Zekeriya, 974 de Bağdat'ta öldü. Fârâbî'nin en seçkin öğrencilerindedir. Filozofun, hayatı, kişiliği ve ahlâk felsefesi hakkında geniş bilgi için bkz. Yahyâ b. Adî, *Tehzîbü'l-Ahlâk*, çev. Harun Kuşlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013).

gibi filozoflar, felsefi ahlâkın İslâm coğrafyasındaki öncülerini sayılır. Bu düşünürlerin çalışmalarını değerlendirirsek, örneğin el-Fârâbî, hakikat merkezli bir yaklaşımla¹⁸ öncülerden devraldığı sorunu felsefi zeminde tartışmakta ve kendisine intikal eden öğretiyi İslâmi ilkelerle uzlaştırarak özgün bir ahlâk teorisi geliştirmeye çalışmaktadır. Fârâbî de insan için en yüce hayrın ne olduğu bilgisinin peşindedir. Ona göre bu bilgi insanın yaratılış gayesinde ve kendi özünü/doğasını gerçekleştirme çabasında saklıdır. Bu anlayışın Yunan düşüncesinde paralelleri olabilir. Fakat Fârâbî bu anlayışa yeni bir unsur ekleme çabası içindedir: Faal Akıl (el-Aklü'l-Fa'âl).¹⁹ Bu manevi ilkenin yardımı olmadan insanın özünü gerçekleştirme ve böylece en yüksek iyiye ulaşması mümkün değildir. Düşünür insani aklın bilkuvveden (potansiyel akıl) bilfiil akla (aktüel akıl) geçişi olarak tanımlanabilecek bu mükemmellik sürecinde Faal Aklın görevini ışık örneği üzerinden açıklamaktadır.²⁰ Metaforik sunumda anlatılmak istenen ana fikir, Faal Aklın insanın maddi zihninde bir değişime neden olması ve onu işlek hale dönüştürmesidir. İnsan akli, Faal Aklın ışığı altında mükemmeliyetinin bir sonucu olarak şeylerin hakikatini idrak edebilir. Onun yardımından yoksun kaldığında ise var oluş amacının ne olduğunu bilemeyeceği gibi en yüce iyiye de ulaşamaz.

Fârâbî'nin ahlâk sorununu ele aldığı eserlere gelince, onlardan ilk zikredilmesi gerekenler *Fusûlü'l-Medenî* (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler), *Tenbîh Alâ Sebîli's-Sa'âde* (Mutluluk Yoluna Yönelme) ve *Tahsîlu's-Sa'âde*'dir (Mutluluğun Kazanılması). *Mabâdiü Arai Ehli'l-Medineti'l-Fadila* (En Mükemmel Devletin Yurttaşlarının Görüşlerinin İlkeleri) ve *es-Siyasetu'l-Medeniyye* (Kamu Yönetimi) adlı eserlerinde yine ahlâk ve ahlâkla bağlantılı konuları tartışmıştır. Ayrıca Aristoteles'in ve Platon'un felsefelerini özetlediği ve görüşlerini uzlaştırmayı denediği eserlerinde ahlâkla ilintili konulara yer vermiştir. Bahsi geçen eserler arasında özellikle *Fusûlü'l-Medenî*, *Tenbîh Alâ Sebîli's-Sa'âde* ve *Tahsîlu's-Sa'âde* onun ahlâk sorununa nasıl baktığını, hangi sorunları merkeze aldığını gözler önüne sermektedir. Biz bu çalışmamızda filozofun söz konusu eserlerine odaklanarak onun ahlâk teorisinin temelini oluşturan en yüce iyinin ne olduğu problemini ve bunu gerçekleştirmenin yollarının neler olduğunu incelemeyi ve teorisinin felsefi temellerini araştırmayı amaçlamaktayız.²¹ Son zamanlarda Fârâbî'nin ahlâk

¹⁶ Buhara'ya yakın köylerinden Eşleneli Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah İbn Sînâ 980-1037 yılları arasında yaşamıştır. Filozofun ahlâk görüşü için bkz. Macit Fahri, *İslâm Ahlâk Teorileri*, 139-143.

¹⁷ Ahmed b. Muhammed b. Miskeveyh, 1030 tarihinde İsfahan'da ölmüştür. Ünlü Filozof Fârâbî ekolüne bağlı olan Miskeveyh, en büyük İslâm ahlâk filozofu olarak kabul edilir. Filozofun ahlâk felsefesi hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Miskeveyh, *Ahlâkı Olgunlaştırma*, çev. Abdulkadir Şener, Cihad Tunç, İsmet Kayaoglu (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983).

¹⁸ Müslüman filozofların felsefe karşısındaki tutumlarını Kindî üzerinden şöyle açıklayabiliriz. Filozof konuyla ilgili olarak şu cümleleri kuruyor : "Nereden gelirse gelsin, bize uzak ve zıt milletlerden gelsin, gerçeğin güzelliğini kucaklamaktan ve sahiplenmekten utanmamalıyız. Çünkü hakikati arayan için "hakikat"ten daha değerli bir şey yoktur." Bkz. Kindî, *Felsefî Risâleler*, 128.

¹⁹ Fârâbî'nin varlık felsefesinde kozmik akılların sonuncusu olan akıldır. Gördüğü iş, düşünen canlıyı gözetmek ve insan için ulaşılması gereken yetkinlik derecelerinin en yükseğine (el-kemâlü'l-aksâ) ulaştırmaktır. Fârâbî, *Siyasetü'l-Medeniyye*, nşr. Ali Bû Mülhim (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1994), 23.

²⁰ Fârâbî, *Siyasetü'l-Medeniyye*, 28.

²¹ Fârâbî'nin ahlâk teorisiyle ilgili çalışmalardan bazıları şöyledir: Mübahat Türker Küyel, "Değer ve Fârâbî", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (1975), 71-84; Mehmet Aydın, "The Ethics of Self-Realization With a Special Reference to al-Fârâbî", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (1981), 129-138; Mehmet Aydın, "Fârâbî'nin Siyasi Düşüncesinde Sa'âdet Kavramı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (1976), 303-315; Mehmet Aydın, "Fârâbî'de Pratik Akıl Yürütme", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2005), 149-174; Martin A. Bertman, "Fârâbî ve Orta Çağ İslâm Felsefesinde Mutluluk Kavramı", çev. Fatih Toktaş, *Tabula Rasa: Felsefe-Teoloji* 2/5 (2002), 221-224; Nejdî Durak-Cengiz Alaca, "Fârâbî'de Mutluluk Tasavvuru ve Eskatolojik Boyutu", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/43 (2019), 5-23; Nejdî Durak, "Aristoteles ve Fârâbî'nin Siyaset Anlayışlarında Ahlâk", *Tabula Rasa: Felsefe-Teoloji* 5/13 (2005), 125-135; Enver Uysal, "Kindî ve Fârâbî'de Akıl ve Nefs Kavramlarının Ahlâkî İçeriği", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2004), 141-156; Latif Tokat, "Fârâbî Felsefesinde Mutluluğun Araştırılması", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/3 (2006), 133-157; Eyüp Şahin, "Fârâbî'de Bazı Temel Kavramlar Üzerine", *Felsefe Dünyası* 48 (2008), 136-145; Hanifi Özcan, "Fârâbî'de Mutluluk", *Kubbealtı Akademi Mecmuası* 30/2 (2001), 71-73; Hümeysra Özturan, "Fârâbî'nin Kayıp Nikomakhos Ahlâkı Şerhi'nden Kalan Parçaları: Tercüme ve Tahli", *Kutadgubilig: Felsefe ve Bilim Araştırmaları* 28 (2015), 73-94; Ömer Türker - İbrahim Aksu, "Fârâbî Felsefesinin Temel Erdemleri", *Edebali İslâmiyat Dergisi* 2/4 (2018), 25-51; Nurefşan Bulut Uslu, "Fârâbî ve Aristoteles'te Mutluluk Ahlâkı", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/2 (2018), 469-480; Nuriye Merkit, "Fârâbî'de Mutluluk ve Mantık İlişkisi", *Theosophia: Felsefe, İlahiyat,*

düşüncesinde nefis, akıl, haz, ölçülülük, kemâl, sa'âdet, alışkanlık, adalet vb. gibi kavramlar araştırma konusu olmuştur. Ancak ahlâkta merkezi bir kavram olmasına rağmen "iyi" konusuna odaklanan makale sayısının görece az olması bizi bu konuyu incelemeye yöneltmiştir.

1. FÂRÂBÎ'DE FELSEFENİN TANIMI VE BÖLÜMLERİ

Fârâbî'nin ahlâk felsefesini araştırmak isteyen birinin, filozofun felsefe anlayışını yansıtan tanım ve tasniflerinden habersiz olması düşünülemez. Bu nedenle Fârâbî'nin ahlâk felsefesini incelerken araştırmamıza filozofun felsefe tanımlamalarından ve felsefi ilimlere ilişkin sınıflandırmalarından başlamayı gerekli görüyoruz.

Eserleri incelendiğinde Fârâbî'nin felsefeyi çeşitli şekillerde tanımladığı görülür. Nitekim *Mutluluğun Kazanılması* adını taşıyan eserinde felsefe, en yüksek hikmeti (bilgelik) sevmek ve onu tercih etmektir.²² Felsefenin yöneldiği bilgelik, en mükemmel varlığın en mükemmel bir bilgiyle bilinmesidir.²³ Onu kazanmaya ilim, zihnin meleke durumuna felsefe denir. Bu zihin durumuna sahip olan kişi filozoftur. *Mutluluk Yoluna Yönelme* adlı eserinde felsefe, "iyi"yi elde etmenin sanatı,²⁴ *İki Filozofun Uzlaştırılması* adlı eserinde, var olanların ilmidir ve bu ilmi kazandığımızda Allah'a benzemeye başlarız.²⁵ *Eflatun Felsefesi* adını taşıyan eserinde ise "varlığın hakikatini bilmeyi sağlayan sanat"²⁶, diye tanımlanır. Felsefe diğer ilimlerin nedeni olması bakımından tarif edildiğinde, ilimlerin ilmi, ilimlerin anası, hikmetlerin hikmeti ve sanatların sanatıdır. Zira felsefe, tüm sanatları kullanan sanattır, tüm erdemleri kullanan erdemdir, tüm hikmetleri kullanan hikmettir.²⁷ Felsefe bütünsel bir bakış açısıyla tanımlanınca, bütün ilimleri içine alan bir ilimdir. Bu ilmin içinde metafizik de vardır, fizik de; yine bu ilim mantık ilmini de içine almaktadır, siyaseti de... Felsefenin incelemediği bir varlıktan söz etmek mümkün değildir.²⁸ Bu tariflerden Fârâbî'de felsefenin bilgi, varlık ve ahlâki davranış olarak algılandığı anlaşılmaktadır.

Felsefi araştırmanın amacı, her şeyden üstün olan, bir, asla bilkuvve olmayan, her şeyin yeter sebebi ve cömertlik, bilgelik, hikmet ve adaletiyle bütün bir evreni düzenleyen Yüce Yaratacıcıyı bilmektir. Tanrı bilgisi, teorik erdemlerin en değerlisidir. Bu yola giren kişinin görevi, yaratıcıyı kendi yeteneklerine göre taklit etmektir.²⁹ Tanrıya benzemek felsefenin bir ödülüdür. Fârâbî'de felsefe ulaşılmak istenen amaca göre iki ana kısma ayrılır: Yapımları insana ait olmayan varlıkların teorik bilgisine ulaşmayı amaçlayan bölümü ile elde edilen bilgilere uygun olarak pratik etkinliği, insan davranışlarını, eylemlerini düzenlemeyi amaç edinen ve davranışlarla ilgili kurallar koymak isteyen bölümüdür. Bu iki bölümün birinci şekline teorik felsefe, ikincisine pratik felsefe veya medeni felsefe denir. Teorik felsefe kendi içinde birincisi

Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi 2 (2021), 1-12; Hasan Hüseyin Bircan, "Fârâbî'nin İlimler Tasnifi Bağlamında Siyaset ve Ahlâkın Neliği", *İslâmiyât* 6/4 (Ekim-Aralık 2003), 139-150; Mehmet Kasım Özgen, "Fârâbî'nin Adalet Anlayışı (Hak, Liyakat ve Pay Teorisi)", *Temaşa: Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi* 8 (2018), 43-63; Mehmet Kasım Özgen, *Fârâbî'de Mutluluk-Ahlâk İlişkisi (Tahsilus-Se'ade adlı Kitabı esas alınarak)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994); Nejdet Durak, *Aristoteles ve Fârâbî'de Etik Mukayeseli Bir Çalışma* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003); Hasan Ocak, *İslâm Felsefesinde İnsanın Özgürlüğü Problemi (Fârâbî ve Kadı Abdülcebbar'a Göre)* (Konya : Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009); Hümeysra Özturan, *Aristoteles ve Fârâbî'de Ahlâkın Kaynağı Problemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013); Mehmet Kasım Özgen, *Fârâbî'nin Mutluluk Anlayışı* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005); Suat Çelikkol, *Fârâbî'de Ahlâk ve Ahlâk Eğitimi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010); Özkan Kerimoğlu, *Fârâbî ve İhvan-ı Safa'da Siyaset ve Siyaset Ahlâki* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020).

²² Fârâbî, *Tahsilus-Seade*, nşr. Ali Bû Mülhim (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1994), 28.

²³ Fârâbî, *Mabâdü Arai Ehli'l-Medineti'l-Fadila*, nşr. Ali Bû Mülhim (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1995), 37.

²⁴ Fârâbî, *Tenbîh Alâ Sebîli's-Sa'ade*, çev. Hanifi Özcan (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005), 185.

²⁵ Fârâbî, *Kitabu'l-Cem' beyne Re'yey el-Hakimeyn Eflatun el-İlahi ve Aristotalis*, haz. Ali Bû Mülhim (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1996), 28.

²⁶ Fârâbî, *Eflatun Felsefesi*, çev. Hüseyin Atay (İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 2008), 80.

²⁷ Fârâbî, *Tahsilus-Seade*, 28.

²⁸ Fârâbî, *Kitabu'l-Cem' beyne Re'yey el-Hakimeyn Eflatun el-İlahi ve Aristotalis*, 29.

²⁹ Cafer Âl-i Yasin, *el-Fârâbî fi hududihî ve rusumihî* (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1985), 392.

matematik; ikincisi fizik; üçüncüsü metafizik olmak üzere üç bölüme ayrılırken, pratik felsefe kendi içinde iki bölüme ayrılır: bunlardan ilki ahlâk³⁰, ikincisi siyaset felsefesidir.³¹

Fârâbî felsefeyi sadece amacına göre değil ele aldığı konulara göre de sınıflandırmaktadır. *İhsâu'l-Ulûm* (İlimlerin Sayımı) adlı eserinde yer alan sınıflandırmada felsefi ilimler beş ana başlık altında sıralanır. Bunlar: bir ulusun dilinin kurallarını inceleyen dilbilim (ilmu'l-lisân)³², düşünme kurallarını inceleyen mantık ilmi³³, sayılar ve büyüklüklerin genel olarak çalışıldığı ve aritmetik, geometri, optik, astronomi, müzik, dinamik ve mekaniği içeren matematik ilimleri (ilmü't-tealîm)³⁴, doğayı inceleyen fizik (ilmü't-tabîî)³⁵ ve mutlak varlığı araştıran metafizik (el-ilmü'l-ilâhî).³⁶ Fârâbî beşinci başlıkta üç ilmi tanıtmaktadır: Bu ilimler, medeni ilim, fıkıh³⁷ ve kelâm ilmidir.³⁸

Filozofun son başlıkta incelediği “medeni ilim”den kastı ahlâk ve siyasettir. Medeni ilim, insanın fiillerini, yetilerini, ahlâkını, seciye ve huylarını, ahlâki fiillerin amaçlarını, bunların (eğitim yoluyla) en uygun nasıl meydana getirilmesi gerektiğini, bunun için en uygun yöntemi ve bunlar insanda oluştuktan sonra nasıl korunacağını ve örneklerinin toplumda nasıl varlığa getirileceğini inceler.³⁹

Fârâbî’de felsefi ilimler konuları ve gayeleri bakımından farklılık gösterebilir de iyiye ulaşmada birbirleriyle ilişkilidirler.⁴⁰ Şöyle, Fârâbî’nin felsefesinde amaç, mutlu olmaktır. Ancak mutlu olmak, varlığın hakikatini bilmeye bağlıdır. Hakikati bilmek, duru bir zihin ve doğruyu yanlıştan ayırt etmemizi sağlayacak güçlü bir muhakeme gücü gerektirir.⁴¹ Ancak biliyoruz ki Fârâbî mutluluk sorununu çözerken hakikatin bilgisini ve onu elde etmenin yolu olan derin düşünme ile iyi muhakeme etmeyi yeterli görmemektedir. Aksine onun felsefesinde “eylem, ilmin kemâli”⁴² olduğundan, hakikati bilmenin yanında onu gerçekleştirmek, yani iyi ve erdemli davranışlara yönelmek, yaşamak, birer “meleke” olarak kazanmak gerekir. Bu nedenle metafizik, mantık ve ahlâk mutlu olmak için gerekli bilimlerdir. Bilindiği gibi bu konu, yani en yüksek iyinin gerçekleşmesi için iyi işler yapmak ahlâk felsefesinin alanına giren konular arasındadır.

1.1. Fârâbî’ye Göre Ahlâk Felsefesinin Tanımı, Alanı ve Amacı

Fârâbî, ahlâk felsefesi ile ilgili olarak “es-sınâ’atü'l-hulkiyye” ifadesini kullanır.⁴³ Buradaki “hulk” terimi, fiillerin ve nefisle ilgili şeylerin iyi ya da kötü olmasına neden olan nefsin mahiyetini/doğasını ifade eder.⁴⁴ “es-Sınâ’a” terimi ise filozof tarafından tanımlanmamakla birlikte bilimle yakın bağı bulunan işler ve uygulamalı bilimlerin anlamında kullanılmaktadır.⁴⁵ Bu durumda her bilim, salt bilim olarak düşünülürse, bilimdir; pratik bir fayda ile birlikte düşünüldüğünde sanattır. Bundan dolayı ahlâk sanatı, mantık sanatı, mimarlık sanatı, tıp sanatı

³⁰ Aristoteles etiği bilimler sınıflandırmasında pratik bir bilim olan siyasetin bir parçası sayar ve ondan ‘karakter incelemesi’ diye bahseder. Bkz. David Rose, Aristoteles, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2011), 293.

³¹ Fârâbî, *Tenbîh Alâ Sebîli’s-Sa’âde*, 183.

³² Fârâbî, *İhsâ el-Ulûm*, haz. Ali Bû Mülhim (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1996), 17.

³³ Fârâbî, *İhsâ el-Ulûm*, 27; a.mlf., *Harfler Kitabı*, Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 137.

³⁴ Fârâbî, *İhsâ el-Ulûm*, 49.

³⁵ Fârâbî, *İhsâ el-Ulûm*, 68.

³⁶ Felsefenin bu temel disiplini, varlıkların varlığını inceleme, diğer tüm teorik bilimlerin ilkelerini verme ve son olarak cisimle ilgisi olmayan soyut varlıklar alanını inceleyen bir bilim dalı olması bakımından üç kısma ayrılır. Bkz. Fârâbî, *İhsâ el-Ulûm*, 75.

³⁷ Fıkıh İlmi, kısaca Kitab’ın mevcut temel ilkelerinden hareketle Şâri’ (Allah)’nin hakkında hüküm beyan etmediği doğru (sahih) dini inanç ve amelleri belirleme sanatı olarak tanımlanır. Bkz. Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm*, 85.

³⁸ Kelâm İlmi, doğru dini inanç ve amelleri savunma, ayrıca onlara karşı olan görüşleri çürütme sanatı olarak tanımlanır. Bkz. Fârâbî, *İhsâ el-Ulûm*, 86.

³⁹ Fârâbî, *İhsâ el-Ulûm*, 79; a.mlf., *Kitabu'l-Mille*, nşr. Muhsin Mehdi (Beyrut: Dâru'l-Meşrık, 1991), 52.

⁴⁰ Felsefi disiplinlerin birbiriyle ilişkisi hakkında bkz. Fârâbî, *Tahsilu's-Seade*, 66; Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 104, 110–111.

⁴¹ Fârâbî’de mantık-mutluluk ilişkisi hakkında bkz. Fârâbî, *Tenbîh Alâ Sebîli’s-Sa’âde*, 184.

⁴² Fârâbî, *Tenbîh Alâ Sebîli’s-Sa’âde*, 95.

⁴³ Fârâbî, *Tenbîh alâ sebîli’sa’âde*, 183.

⁴⁴ Fârâbî, *Tenbîh alâ sebîli’sa’âde*, 164.

⁴⁵ Fârâbî, “Aristo Felsefesi”, 109.

vs. denilmektedir. Buna göre “es-sınâ'atü'l-hulkıyye” deyimini, her iki terimin anlamı dikkate alınarak kullanıldığında, iyi eylemler, iyi eylemlerin (kendisinden) meydana geldiği ahlâk ve onları elde etme gücü hakkında bilgi edinmemizi ve nefsi eğitmek suretiyle iyi ahlâkın (huyların) ve iyi eylemlerin (erdemlerin) bizim olmasını sağlayan bilim, diye anlaşılabilir.

Fârâbî, *İlimlerin Sayımı (İhsâu'l-Ulûm)* adlı yapıtında medeni ilmi tanımlarken aslında ahlâk felsefesinin kapsamına da ışık tutmaktadır.⁴⁶ Fârâbî aynı konuyu diğer eserlerinde de ele alır.⁴⁷ Fârâbî'nin ahlâk felsefesi alanına ilişkin tüm sözleri, insanın amacı olan “en yüksek iyi”nin ne olduğu sorununa ve bunu gerçekleştirmenin yolu olan faaliyetleri düzenleme, düşünme ve felsefe yapma üzerine kurulur. Ahlâk felsefesi erdem türlerini de araştırır ve bu bağlamda teorik, pratik ve ahlâki erdemler de dâhil olmak üzere tüm insan yaşamını ve eylemlerini içerir ve inceler. Ahlâk felsefesi yalnızca bireyin mizacının düzeltilmesi sorunu üzerine felsefe yapmaz; aynı zamanda ister ev, ister şehir, ister millet olsun toplumu iyileştirmeyi ve erdemli bir hayat yaşamanın sonucu olarak sonsuz mutluluğa ulaşmayı da amaçlar. Bu noktada, Fârâbî'ye göre ahlâk felsefesi ile siyaset felsefesi arasında zorunlu bir bağlantı vardır.⁴⁸

Öte yandan filozofun ahlâk felsefesi teleolojik etiktir ve bu da insan eylemini araç ve amaç (erek) kategorileri ile yorumlaması anlamına gelmektedir.

1.2. Ahlâk Felsefesinin Temel Sorunları

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi Fârâbî'nin ahlâk felsefesinde iki noktanın ayrı bir önemi vardır: 1. Ahlâki eylemlerimizin son amacı ya da en yüksek iyi; 2. En yüksek iyiyi elde etmenin araçları ya da erdemler. Fârâbî özellikle ahlâk ve siyaset üzerine yazdığı kitaplarında, öncelikle iyi ve erdem kavramlarını tanımlamaya ve insanlara iyi yaşamın yolunu öğretmeye çalışmıştır. Bu yönüyle Fârâbî, felsefi ahlâkın kadim öncüllerinin anlayışını miras almış ve sürdürmüş bir filozoftur. Bilindiği gibi Sokrates, Platon ve Aristoteles de ahlâki eylemlerimizin son amacı olarak en yüksek iyiyi göstermişler ve bunu “rasyonel/akılcı bilgi” tarzında ifade etmişlerdir. Fârâbî, sorunun çözümü noktasında bir yandan dinle uyum ve uzlaşma içinde olmaya özen gösterirken diğer yandan genellikle öncülerini takip etmekte ve insan merkezli bir temelden yola çıkarak çözüme ulaşmaya çalışmaktadır. Fârâbî'nin dayandığı teoriye göre nasıl yaşamamız gerektiği sorusunun cevabı, doğamızın ve fonksiyonumuzun ne olduğunu bilmek ve ardından var oluş amacımızın gerçekleşmesi için hangi eylemlerin doğru olduğunu belirlemekle bulunabilir. Bu nedenle Fârâbî de tıpkı Aristoteles⁴⁹ gibi, yaşamayı bilmeden önce özümüzün, var oluş amacımızın ve nihai yetkinliğimizin ne olduğunu bilmekte ısrarcıdır.⁵⁰ Bu bilgi, bahsi geçen temel ahlâki sorunların çözümünün yanı sıra nefsin güçlerini/yetilerini geliştirmenin diğer bir anlatımla nefsi eğitip terbiye etmenin başlangıcının da ön şartıdır. Nitekim Fârâbî bu anlayışa bağlı kalarak ahlâk araştırmalarına nefsin bilgisi, güçleri ve özellikleriyle başlar.⁵¹

Fârâbî'ye göre insan, iki cevherden oluşan bileşik bir varlıktır.⁵² Onu oluşturan bileşenler beden ve nefstir. Bedenle ilişkisi bakımından düşünüldüğünde nefis, bedenin formu yani sureti ve yetkinliğidir; mahiyeti bakımından düşünüldüğünde ise latif ve ruhani bir cevherdir.⁵³ Fârâbî nefsi güçleri açısından ele almıştır. Buna göre nefsin, besleyici, duyucu, hayal eden, yararlıyı

⁴⁶ Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm*, 79; Macit Fahri, *İslâm Ahlâk Teorileri*, 131.

⁴⁷ Nitekim *Fusûl'l-Medenî* öncelikle nefsin ayrıntılı bir incelenmesiyle başlamakta, daha sonra sağlığının nasıl kazanılacağı –yani nefsin- ve hastalığının üstesinden nasıl gelineceği açıklanmaktadır. Eser en yüksek iyinin, insan için en son mükemmelliğin ne olduğunu açıklamakla sona ermektedir. Bkz. Fârâbî, *Fusûl'l-Medenî*, çev. Hanifi Özcan (İstanbul: İFAV Yayınları, 2005) Ayrıca Bkz. a.mlf., *Tahsilü's-Seade*, 12, 46.

⁴⁸ Mehmet Aydın, “Fârâbî'nin Siyasi Düşüncesinde Sa'âdet Kavramı” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21(1976), 305.

⁴⁹ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1102a.

⁵⁰ Fârâbî, “Aristo Felsefesi”, 102; a.mlf., *Tenbîh alâ sebîli'sa'âde*, 159-160.

⁵¹ İbn Miskeveyh, İhvanı Safa, Gazali gibi düşünürler de ahlâka dair bir araştırmanın nefsin güçlerinden başlaması konusunda ısrarcıdır. Bkz. İbn Miskeveyh, *Ahlâki Olgunlaştırma*, 22; Macit Fahri, *İslâm Ahlâk Teorileri*, 297

⁵² Fârâbî, *Harfler Kitabı*, 20.

⁵³ Fârâbî, “Kitabu'l Makalati'l Rafi'yyeti fi Usul-i 'ilmi'l-tabiiyyeti” (Tabiat İlminin Kökleri Hakkında Yüksek Makaleler Kitabı). çev. Sayılı, Aydın, *Bellekten*, S.57, C.15. Türkçesi: 82–102, Arapçası: 103–22.

isteyen ve zararlıdan kaçınan ve düşünen güçleri vardır.⁵⁴ Nefsin güçleri arasında aşamalı bir düzen vardır⁵⁵ ve değer bakımından en üstün olanı düşünme gücü yani akıldır.⁵⁶ Zira akıl, nefsin yetkinliğinin nedeni, insanın özü ve hakikatidir. Akıl, insanın türsel ayırımı ve insanı insan yapan güçtür.⁵⁷ İnsan bu güç sayesinde iyiyi ve kötüyü, doğruyu ve yanlışını ayırt eder.⁵⁸ Felsefe, ilim, ahlâk ve sanatı onunla elde eder.⁵⁹ Akıl gücü, pratik akıl ve teorik akıl olmak üzere iki kısma ayrılır. Pratik akıl, doğal şeylerde fiilen var olabilecek varlıkları kavrayan güçtür.⁶⁰ Pratik akıl, yapmak istediklerimizi yapmanın mümkün olup olmadığını ve mümkünse nasıl yapmamız gerektiğini deneyime dayalı olarak bize gösterir. Aynı şekilde zararlı şeylerden kaçınmak için yapılması gereken yararlı işleri işaret eder.⁶¹ Bu şekilde hayat düzene girer. Aklın pratik olanı da beceriyle ilgili (mehnî) ve düşünceyle ilgili (fikrî) olmak üzere yine iki çeşittir.⁶² İlkinden bireyin ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak çeşitli beceriler, sanatlar, ikincisinden ise istek gücüyle bir ilişki içerisine girerek iradi fiiller: iyilik, fazilet ve güzel davranışlar ortaya çıkar.⁶³ Teorik akıl, nefsin tamamlanmasını ve onun bilfiil bir cevhere dönüşmesini sağlayan güçtür. Teorik akıl, fiilin yetkinliğine göre derecelere sahiptir. O bazen güç halindeki, bazen aktüel/fiil halindeki ya da Fârâbî'nin bazen kullandığı başka bir isimle, meleke halindeki akıldır ve bazen de müstefâd akıldır.⁶⁴ Müstefâd akıl, insan aklının ulaşabileceği en mükemmel mertebedir. Akıl yetkinleşip müstefâd düzeye çıktığında Faal Akıl ile ittisâl kurar.⁶⁵ İttisâl kurduğunda ontolojik hiyerarşide varlıkların en faziletlisinin bilgisini (hikmet) öğrenebileceği gibi, insan için neyin en iyi olduğunu, beşeri mükemmelliğin ne olduğunu ve bu konudaki her türlü hakikati de öğrenebilir.⁶⁶

Özetlemek gerekirse, Fârâbî'de insan, beden ve nefsten oluşan bileşik bir varlıktır. Akıl, nefsin en üstün melekesidir ve insana özgüdür. Bu güç sayesinde insan düşünmeyi, ilim ve sanat elde etmeyi başarır. Onunla evrenin sonsuz sırlarını anlar. Eylemlerinden iyi ve kötü olanını da yine onun sayesinde ayırt eder. Bu güç sayesinde insan diğer canlıların üzerinde bir konuma sahiptir. Ancak tek başına aklın insanı tanımlamada yeterli olmadığı da bir gerçektir. Çünkü insan sadece bilen bir varlık değil, aynı zamanda yapan bir varlıktır. Akıl gücünün, özellikle irademizi oluşturan irade gücümüz üzerindeki hâkimiyeti, ahlâki yaşamın gelişmesinin temelini teşkil eder. Sözün özü şu ki, insan aklı ve iradesi, güçleri ve yetenekleriyle bileşik bir varlıktır. İnsan bileşik bir varlık olarak tanımlandıncaya, bu durumda ona uygun olan hayat, güçlerinin kemâl ve yetkinliğiyle, teorik ve pratik yönlerin görevlerini en iyi şekilde yerine getirmesiyle hayat bulan yaşam şeklidir. İnsanın var oluş amacına uygun olan budur.

1.2.1 En Yüksek İyi

En yüksek iyinin ne olduğu sorusu, ahlâk felsefesinin en eski ve en merkezi sorunlarından biridir. Terim, tüm insan yaşamının nihai amacını tanımlar⁶⁷ ve özünde iyi olan ve başka hiç bir şeye bağlı olmayan iyiyi ifade eder. Ahlâk felsefesi tarihinde en yüksek iyi, haz,

⁵⁴ Fârâbî, *Mabâdü Arai Ehli'l-Medineti'l-Fadıla*, 82-86.

⁵⁵ Fârâbî, İnsani nefsin güçleri arasında gördüğü hiyerarşik düzeni kusursuz bir sosyo-politik örgütlenmede ve tüm evrende görmektedir. Bkz. Fârâbî, *Siyasetü'l-Medeniyye*, 94.

⁵⁶ Aşağı derecedeki güç daha üst derecedeki için madde görevi görür ve bu tekrar birincisi için Form'dur. Hepsinin en üstünü olan güç yani düşünme gücü maddi değildir ve başka bir güç için Madde görevi görmez ve kendinin aşağısında bulunan bütün Formların Formu'dur. Bkz. T. J. de Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutluay (Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık Ltd, 1960), 84.

⁵⁷ Fârâbî, *Tenbîh alâ sebîli'sa'âde*, 185.

⁵⁸ Fârâbî, "Fusulü'l-Medeni" *Fârâbî'nin İki Eseri*, 51.

⁵⁹ İnsan aklı maddi unsurlarla ilişki içinde olduğundan, hakikati bilmesi ve iyiyi eylemesi ve bu şekilde kendisine özgü mükemmelliğe ulaşabilmesi için akıl gücünün ayrı (mufarık) akılların sonuncusu olan Faal Akıl tarafından aktif hale getirilmesi gerekir. Bkz. Fârâbî, *Siyasetü'l-Medeniyye*, 27.

⁶⁰ Fârâbî, "Aristo Felsefesi" *Fârâbî'nin Üç Eseri*, çev. Hüseyin Atay (İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 2008), 150.

⁶¹ Fârâbî, *Tahsilü's-Seade*, 57.

⁶² Fârâbî, *Fusulü'l-Medeni*, 52.

⁶³ Fârâbî, *Siyasetü'l-Medeniyye*, 78.

⁶⁴ Fârâbî, *Fusulü'l-Medeni*, 73.

⁶⁵ Fârâbî, *Siyasetü'l-Medeniyye*, 88.

⁶⁶ Fârâbî, *Siyasetü'l-Medeniyye*, 80.

⁶⁷ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1094a 1-5.

mutluluk, erdem, Tanrı'ya benzerlik, kendini gerçekleştirme, güç, ödevi yerine getirme, iyi irade ve yetkinlik, doğruluk, sevgi vb., insan davranışlarının en son gayesi olarak tanımlanmıştır.⁶⁸

İyinin tanımını yaparken filozoflar farklı gerekçelere dayanırlar.⁶⁹ Örneğin Aristoteles'in felsefesinde neyin iyi olduğu sorunu, genel olarak varlığın özünde ise insanın özünün ne olarak görüldüğüne dayanır. Bu felsefi düşünceye göre, eğer bir şeyin bir fonksiyonu/işi varsa, o şeyin iyiliği fonksiyonunu en iyi şekilde gerçekleştirmesine bağlıdır.⁷⁰ Bir şeyin fonksiyonu ise genellikle o şey ne ise onu o kılan şeydir. Aristoteles sıklıkla bu fonksiyonun belli bir görevi yerine getiren akıl olduğunu belirtir.⁷¹ Buna göre insanın iyiliği, özünü oluşturan aklının işlevini en iyi şekilde gerçekleştirmesine bağlıdır.⁷² Akıl da kendini biri eylem diğeri düşünme olmak üzere iki farklı davranışla gösterir: bir yanda ahlâki tutumun (ethos) ve diğeryanda düşünmenin (dianoia) yetkinliği olarak. Düşünen tarafın yetkinliği Hakk'ı bilmek iken, diğeryanın yetkinliği hayrı, ahlâki iyiyi bilmektir.⁷³ Aristoteles'e göre her varlık en yüksek iyiye ancak kendine özgü yanının gelişmesi ve yetkinliği ile ulaşabilir, diğerybir deyişle mutlu olur.⁷⁴

Fârâbî de Aristoteles gibi insanın asli konumunu dikkate alarak, kendisi için belirlenen yaratılış gayesi ve onu bu gayeye ulaştıracak bazı fiillerle bağlantılı olarak "iyi" ve "kötü" tanımı yapar. Dolayısıyla bu öğretilerde insani iyi, değerini yaratılış gayesinden ve gayeye uygun olan özsel eylemlerden alır. İnsanın yaratılış gayesi olan şey "bizatihi hayr" veya "en yüksek iyi" olarak değerlendirilirken, gayeye uygun olan araç ve eylemler "ligayrihi hayr" veya "iyi" diye tanımlanır.⁷⁵ Bu durumda "en yüksek iyi"nin temel özellikleri, en son gaye olmasıdır, yani herhangi başka bir şeye erişmek için araç değil kendisi için seçilmiş olmasıdır; ikincisi kendi kendine yeterli olmasıdır.⁷⁶

Fârâbî'nin yukarıdaki görüşlerinden, filozofun teleolojik bir varlık anlayışına dayalı olarak, en yüksek iyiyi insanın yaratılış gayesinden ve özsel işinden çıkarma gayreti içerisinde olduğu görülmektedir. Fârâbî'nin ahlâk felsefesinde kilit önem taşıyan ve bazı önemli kavramların ölçüsü olan "ereklilik" anlayışında ontolojik bir yaklaşım vardır. Bu felsefi yaklaşıma göre var olan her nesnenin bir gayesi vardır insan bunun dışında değildir, dolayısıyla onun da gayesi vardır. İnsanın temel gayesi, varlık düzenindeki özel mevkiine uygun olarak gerçekleştirmek imkânına sahip olduğu en yüksek olgunluğa (el-kemâlu'l-aksa) ulaşmaktır. Bu merteye, insan nefsi için ilim ve faziletteki kemâlin zirvesidir ve bunun ötesinde arzu edilecek bir hayır yoktur. O, aynı zamanda insanın ulaşabileceği en yüksek mutluluktur (es-sa'adetü'l-kusvâ).⁷⁷ Dolayısıyla insan aklının gelişmesi ve her zaman ve etkin bir şekilde akıl yürütme anlamına gelen bu gelişme düzeyi, "en yüksek iyi" olarak değerlendirilirken, onun başarılması ve elde edilmesinde yararlı olan şeyler "iyi" olarak anlam kazanır.⁷⁸ Ancak bu iyilik onların özünden değil, en yüksek hayra tekabül eden mutluluğa ulaşmaya vesile olmaları nedeniyle. Yine, herhangi bir şekilde mutluluğa giden yolu tıkayan şeyler saf kötülük olarak kabul edilir.⁷⁹

⁶⁸ Bedia Akarsu, *Ahlâk Öğretileri*, 10.

⁶⁹ Ahlâki davranışın güdülerini doğrudan doğruya toplum içinde arayanlar olduğu gibi, bu davranışın güdülerini insan psikolojisinde arayanlar da vardır. Ahlâki değerlerin başlı başına bir varlık alanı olduğunu kabul edenler olduğu gibi, bir toplum tarafından iyi olarak kabul edilen şeylerin "iyi" olduğunu savunanlar, "toplumun iyi bulduğu şey iyidir" diyenler de vardır. bkz. Bedia Akarsu, *Ahlâk Öğretileri*, 13.

⁷⁰ Aristoteles'in etik öğretilerinde "fonksiyon" kavramının "iyi"yi temellendirmedeki kullanımı için bkz., Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1097b20-1098a20.

⁷¹ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1097b-1098a20.

⁷² Oliver Leaman, *Ortaçağ İslâm Felsefesine Giriş*, çev. Turan Koç (Kayseri: Rey Yayıncılık: 1992), 230.

⁷³ Aristoteles'te pratik akıl olarak isimlendirilen bu yetinin işlevi yalnızca iyiyi bilmekle sınırlı değildir. Pratik akıl ahlâk alanında hem bilen, hem eyleme geçiren, hem nasıl eylemde bulunmamızı belirleyen kuralları koyan, hem de kurallara göre bizi eylemde bulunmaya sevk eden yetidir. Bkz. David Rose, *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Kocabal, 2011), 338.

⁷⁴ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1139b12.

⁷⁵ Fârâbî, *Tenbîh alâ sebîli'sa'âde*, 159-160.

⁷⁶ Fârâbî, *Siyasetü'l-Medeniyye*, 91; Fârâbî'nin iyinin özelliklerine dair görüşlerinde Aristotelesçi perspektiften oldukça etkilenmiş gözüküyor. Bkz., Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1094a15-25.

⁷⁷ Fârâbî, *Tahsilü's-Seade*, 75.

⁷⁸ Fârâbî, *Tahsilü's-Seade*, 46.

⁷⁹ Fârâbî, *Siyasetü'l-Medeniyye*, 79.

Fârâbî'de insanın yaratılış gayesi olan ve “en yüksek iyi” diye tanımlanan bu olgunluk düzeyine bazen “kazanılmış akıl” (el-aklu'l-müstefâd) denilir ve bu özellik, “bir kimsenin aklını tüm düşünülürlerle mükemmelleştirdiği zaman” kazanılır.⁸⁰ Ancak söz konusu olgunlaşma sadece insanın çaba ve eylemleriyle değil, derece bakımından insan aklından üstün olan Faal Akılın yardım ve yönlendirmesiyle gerçekleşebilir. Erişilen seviye ile bireysel akıl, Faal Akla yakın bir konum elde eder.⁸¹ Sonuç olarak, insanın kazanılmış aklı aynı zamanda nihai bilgi nesnesi olarak Faal Akılla bir olma, yani bilen ve bilinenin birliği şeklinde onunla ittisâl⁸² gücüne de sahiptir.⁸³ Bu yetkinliğe ulaşan akıl, Faal Akılın kendisine yansıttığı suretleri algılayabilir.⁸⁴ İnsan aklının Faal akıl ile ittisâli⁸⁵ ve böylece manevi âlemin hakikatlerini kavraması aklın gayesi ve en yüksek mutluluğun sebebidir.⁸⁶ Düşünürü göre söz konusu makam, insanlığın en üst mertebesidir ve sahibi de doğru tarzda felsefe yapan filozoflar zümresi ve metafizik hakikatleri oldukları şekilde algılayıp insanlara en uygun şekilde tebliğ eden peygamberlerdir.⁸⁷ Onların mutluluğu en yüksek metafizik hakikatlerle aydınlanmaktan ibarettir.⁸⁸

Bu yetkinleşmenin sonunda aşkın akıllara adanmış yüce bir hayat yaşanır. Ancak bu hayat ruh ve beden ölümle kesin olarak ayrılmadıkça kalıcı değildir. Ölümle gelen asıl mutluluk, insan ruhunun hiçbir maddeye ihtiyaç duymadığı bir mükemmellik mertebesine ulaşmasıdır.⁸⁹ O bu noktada cismani olmayan varlıklar grubuna katılır ve sonsuza kadar da bu durumda kalır.⁹⁰

⁸⁰ Fârâbî, *Mabâdü Arai Ehli'-Medineti'l-Fadıla*, 120.

⁸¹ Fârâbî, kazanılmış aklın konumuyla ilgili olarak şöyle der: “ Bu akla “kazanılmış akıl” denir ve o edilgin akılla Faal Akıl arasında orta bir noktadadır. Onunla Faal Akıl arasında başka bir şey yoktur. O halde edilgin akıl kazanılmış aklın maddesi ve taşıyıcısı gibidir. Tabii bir istidat olan akılsal kuvvet (yeti) de bilfiil (fiil halinde) akıl olan edilgin akla, onu taşıyan madde görevi görür.” Bkz., Fârâbî, *Mabâdü Arai Ehli'-Medineti'l-Fadıla*, 120.

⁸² İttisâl, insan aklının, Faal Akılla kurduğu ilişki anlamında felsefi terimdir. Bkz. İlhan Kutluer, “İttisâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/484.

⁸³ Fârâbî, *Mabâdü Arai Ehli'-Medineti'l-Fadıla*, 120.

⁸⁴ Yansıtılan bilgiler kısaca şu esasları içerir: Allah, ruhani varlıklar, evrenin yaratılışı ve her bir parçası arasındaki ilişki, peygamberliğin özü ve mahiyeti, ölüm ve ötesi, mutluluk ve mutluluğa ulaştırılan ortak inanç ve eylemler. Bkz. Fârâbî, *Kitabu'l-Mille*, 43-44.

⁸⁵ Fârâbî'nin ittisâl hakkındaki görüşleri dikkat çekicidir. Çünkü iyyinin özelliklerine dair görüşlerinde Aristoteles'e çok şey borçlu olan Fârâbî, ittisâl hakkındaki görüşlerinde milli/dini anlayışla uyumlu yeni yaklaşımlara yönelir. *Siyasetü'l-Medeniyye* 'de Ruh'u'l-Emin (Güvenilir Ruh), Ruh'u'l-Kuds (Kutlu Ruh) ya da benzeri isimlerle anılan Faal Akıl öyle görünüyor ki yaptığı iş itibarıyla bir ölçüde vahiy meleği Cebrail'e benzetilir. Bkz., Fârâbî, *Siyasetü'l-Medeniyye*, 23; ayrıca Bkz. Yaşar Aydın, “Fârâbî'nin Nübüvvet Öğretisi”, *İslâmi Araştırmalar* 2/8 (1988), 38.

⁸⁶ Fârâbî, *Siyasetü'l-Medeniyye*, 23.

⁸⁷ Fârâbî, *Mabâdü Arai Ehli'-Medineti'l-Fadıla*, 120; Filozof ile Peygamber arasında veya felsefe ile din arasında kurulan paralellik, Fârâbî'nin son tahlilde her iki ahlâk kaynağının birbiriyle çelişmeyeceğine olan inancını da göstermektedir. Nitekim o, bozulmamış felsefe ve dinin birbiriyle çelişmeyeceğini ima etmektedir. Bkz., Fârâbî, *Tahsilu's-Seade*, 89.

⁸⁸ Platon, en yüksek iyi ile ilişkilendirilen mutluluğun ancak doğru şekilde felsefe yapan filozoflar tarafından elde edileceğini ileri sürülmüştür. Fârâbî de felsefeye karşı Platonun inancını paylaşmakta ve bu nedenle en yüksek mutluluğu filozof –peygambere tahsis etmektedir. Platonun görüşü için bkz. Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1988), 65,

⁸⁹ Erdemli insan için ölümün en yüksek mutluluğu getirmesinin nedenleri vardır. Birincisi, insanoğlu dünyada başına gelen her şeyden ölümle kurtulur. İnsan yaşarken bir bedene sahip olduğu için, cismi etkileyen her türlü şey insanı dünya hayatı boyunca etkiler. Ölümle birlikte bedenden kurtulan ruh, artık ona ihtiyaç duymayacak ve bedenini getirdiği her türlü yükten kurtulacaktır. İnsanı mutlu eden şeylerden bir budur. Erdemli insana ölümün en yüksek mutluluğu getirmesinin ikinci nedeni, insanın bu şekilde en yüksek mutluluğu verecek bir birliğe kavuşmasıdır. Şöyle ki bir topluluk içinde erdemli şekilde yaşayan insanlar, öldükleri zaman bedenlerinin yükünden kurtulur ve mutlu olurlar. Bu kimselerden sonra aynı mertebeden başkaları gelince, onların yerini alırlar ve onların işlerini yaparlar. Bu insanlar öldüklerinde kendileri gibi dünyada erdemli bir şekilde yaşayıp ölenlerle birleşirler ve böylece orada bir birlik oluştururlar. Birbirine benzeyen ruhlar çoğaldıkça ve birbiriyle birleştikçe, her birinin duyduğu mutluluk da o kadar artar. Fârâbî'ye göre bu, dünyada elde edemeyeceğimiz ama ahirette elde edebileceğimiz en büyük mutluluk budur. Bkz., Fârâbî, *Mabâdü Arai Ehli'-Medineti'l-Fadıla*, 131-132.

⁹⁰ Fârâbî'nin Antik Yunan eserlerinden yararlınsa da ahlâki düşünce bakımından kendine has pek çok yönü olduğunu ifade etmek gerekir. Genel olarak Aristotelesçi bir sistemi benimsemekle birlikte, ahlâki bilgi de dâhil olmak üzere hakikat bilgisini Faal Akıl yoluyla Tanrı'ya bağladığı için neticede farklı bir yapı inşa etmiştir. Aristoteles gibi mutluluk kavramını ahlâk felsefesinin idealine yerleştirse de, bu âlemdeki mutluluğun yanı sıra öteki dünya mutluluğunu da eklemiş ve bu çalışmanın giriş bölümünde de vurgulandığı gibi ahlâk idealini İslâmi ilkelerle uzlaştırarak özgün bir ahlâk teorisi geliştirmeye çalışmıştır. Dolayısıyla kimi oryantalistlerin İslâm felsefesinin özgün

Bunun ötesinde, istenebilecek daha büyük bir şey yoktur.⁹¹ Cahillerin akıbeti, iyilerden farklı olarak öldüklerinde maddeden kurtulamazlar ve bu nedenle yokluğa ve hiçliğe mahkûm edilirler.⁹² Fakat doğruyu bildiği halde hata yapan ve başkalarını da peşinden sürükleyen insan için durum farklıdır. O şüphesiz bozuk bir insan olarak anılır. Ancak maddeye bağımlı olmadan düşünebilecek kadar aklını geliştirdiği için ruhu bedenden ayrıldıktan sonra da yaşamaya devam edecektir. Ama onun ölümsüzlüğü sefil bir ölümsüzlük olacak ve sonsuza dek acı çekecektir.⁹³ Dolayısıyla bu yeni hayat ya bir sonsuz saadet, ya sonsuz bir ıstırap hayatı olacak veya hayat olmayacaktır, sadece yokluk olacaktır.

Görünen o ki, Fârâbî'de, en yüksek iyinin ne olduğu araştırması, insani yönü mükemmelleştirmeyi amaçlayan var oluşsal bir gaye ile ilgilidir. Yetkinleşme yolunda genellikle arzu edilen nihai hedef, Faal Akılla ittisâl ve yüce varlığın bilgisini kazanmaktır.⁹⁴ Bu bilgi bir kez elde edildiğinde, en yüksek mutluluğa ulaşılmış olur. Ancak bu mükemmelliğe ve mutluluğa ulaşmak için yapılacak şeyler vardır. Bunlar, yaratılış gayesine uygun olan eylemleri sağlayan erdemlerdir.⁹⁵ Fârâbî, *Tahsilü's-Saade* ve *Fusulu'l-Medenî*'de bahsettiğimiz erdemleri inceleyerek bunlar hakkında tanıtıcı ve açıklayıcı bilgiler vermektedir. Şimdi onun erdem öğretisi üzerinde durmak istiyoruz.

1.2.2 En Yüksek İyiyi Gerçekleştirmenin Araçları Olarak Erdemler

Fârâbî, *Tahsilü's-sa'ade*'nin başında mutluluğun gerçekleşmesi için dört çeşit erdeme sahip olunması gerektiğini belirtir. Bunlar, teorik erdemler (el-fedâilu'n-nazariyye), entelektüel erdemler (el-fedâilu'l-fikriyye), ahlâki erdemler (el-fedâilu'l-hulkiyye) ve pratik sanatlardır (es-sinâ'atu'l-'ameliyye).⁹⁶

En yüksek iyiye ulaşabilmek için önce en üstün varlıkları en sağlam ilimlerle bilmek gerekir. Teorik erdemler, söz konusu varlıkları en sağlam bilgiyle tanımayı amaçlayan bilimlerdir. Bu ilimlerin bir kısmı, edinildiği şekliyle, insanların başlangıçtan beri farkında olmadan, nereden ve nasıl geldiğini bilmeden sahip oldukları bilgilerdir. Bunlar ilk bilgilerdir (el-ma'kûlâtü'l-ülâ, evâil)⁹⁷. Bir kısmı ise düşünmek, araştırmak, sonuç çıkarmak ile öğretmek ve öğrenmek yoluyla edinilenlerdir (el-ma'kûlâtü's-sâniye)⁹⁸. İlk bilgilerden bilinenler ilk öncüllerdir ve araştırma yoluyla elde edilen bilgilere ancak bu ilk bilgilerden hareketle ulaşılabilir.⁹⁹ Teorik bilimlerin konusu, asla değişmeyen makullerdir. Araştırma yoluyla bilgisi talep edilen varlıklara gelince, bunlar, Tanrı, semavi akıllar, semavi cisimler, maddi dünya ve içindeki varlıklar, insan ruhu ve insan aklı ile sayı, büyüklük gibi soyut şeylerdir. Bunlara karşılık gelen bilimler matematik (ilmu'tealim), doğa bilimi (el-ilmu't-tabii), metafiziktir (el-ilmu'l-ilâhi). Bütün bu araştırma konularının doğru anlaşılması, özellikle gerçek varlık olan Tanrı'nın bilgisi, en yüksek hayrın temel şartı olan teorik mükemmelliği (el-kemâlü'n-nazarî) oluşturur.¹⁰⁰

En yüksek iyiyi gerçekleştirmek için, önce en yüce varlığın en mükemmel bir bilgiyle bilinmesi gerekir. Bu konu aklın teorik kısmının yetkinliğini gerektirir. Sonra en yüksek iyiyi gerçekleştirme yolunda ne yapmak istediğini, bunu yapmayı seçip seçmediğini, bunu yapmanın mümkün olup olmadığını, yapılabilirse nasıl yapılması gerektiğini düşünmeli ve karar vermelidir.¹⁰¹ Ancak teorik, asla değişmeyen makulleri kavrar.¹⁰² Bu nedenle düşünceye dayalı

olmadığı yönündeki iddiaları gerçeklerden uzaktır. Bu konudaki iddialar için bkz. T. J. De Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutluay (Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık, 1960), 23.

⁹¹ Fârâbî, *Mabâdü Arai Ehli'-Medineti'l-Fadıla*, 101-102.

⁹² Fârâbî, *Mabâdü Arai Ehli'-Medineti'l-Fadıla*, 138.

⁹³ Fârâbî, *Mabâdü Arai Ehli'-Medineti'l-Fadıla*, 139.

⁹⁴ Fârâbî'nin Tanrı tasavvuru için bkz. Fârâbî, *Mabâdü Arai Ehli'-Medineti'l-Fadıla*, 30-44.

⁹⁵ Fârâbî, *Tahsilü's-Seade*, 46.

⁹⁶ Fârâbî, *Tahsilü's-Seade*, 25.

⁹⁷ Fârâbî, *Fusûlü'l-Medenî*, 73.

⁹⁸ Fârâbî, *Harfler Kitabı*, 32.

⁹⁹ Fârâbî, *Tahsilü's-Seade*, 26.

¹⁰⁰ Fârâbî, *Tahsilü's-Seade*, 47.

¹⁰¹ Fârâbî, *Fusûlü'l-Medenî*, 52.

¹⁰² Fârâbî, *Tahsilü's-Seade*, 55.

eylemleri, seçimli ve özgür davranışları (el-ma'kûlâtü'l-irâdiyye), yani erdemleri ve onlara bitişik olan araz ve halleri kavrayabilen bir güce ihtiyaç vardır ve bu güç, fikir gücüdür (el-kuvvetü'l-fikriyye).¹⁰³

Fârâbî'nin felsefesinde, aklın pratik bölümünün düşünce ile ilgili kısmı olarak sınıflandırılan fikir gücü, belirli bir zaman, yer, kişi ve toplumda iradi makulleri keşfetmeyi sağlayan, onlara eşlik eden araz ve hallerini ayırt ettiğimiz güç diye tanımlanır. Bu makuller, özel bireysel örnekleri irade ile meydana getirilen şeylerdir ve onların fikir gücü tarafından düşünülür olması, değişken şartlara sahip olmaları bakımındandır. Fikir gücünün yetkinliği, yaratılışın gayesi olarak görülen en iyiye ulaşmak için en yararlı ve en uygun olan vasıtanın keşfedilmesi ve belirlenmesinde yatar.¹⁰⁴ Pratik akıl, pratik bilgelik, zihin, entelektüel mükemmellik ve görüş doğruluğu fikrî gücün yetkinliğinin örnekleridir.¹⁰⁵ Bu yetkinliğin gerçekleşmesi ise eğitim ve deneyim kazanmakla mümkündür.¹⁰⁶

Fikir gücünün ahlâki önemi, gayeye ulaştıracak araçların keşfi ile ilgilidir. Dikkatli inceleme, çıkarım yapma, iyi ayırt etme gibi akıl yürütme işlemleri içeren bu süreç şöyle gerçekleşir: Düşünme gücüyle kavranabilecek bir şeyin bilinmesi arzu edildiğinde, keşfeden önce gayeyi belirler; sonra bu gayeye ulaşmanın yollarını araştırır. Fikir gücü bu gayeye ulaşmak için en yararlı olan araçları keşfettiğinde en yetkin biçimini alır. Bu gaye iyi, kötü veya görünüşte iyi olabilir. Belirlenen araçlar, erdemli bir gaye için en yararlı şeylerse iyi ve güzeldirler. Eğer gaye kötü ise, fikir gücü tarafından belirlenen araçlar da kötüdür. Gayeler, iyi olduğu sanılan şeyler ise, onların elde edilmelerinde yararlı olan araçlar da sadece iyi oldukları sanılan şeylerdir. Fârâbî'ye göre fikir gücü, sadece iyilik elde etmek için çıkarımda bulunduğu 'erdemli fikri güç' olarak adlandırmayı hak eder. Kötülük için kullanılan fikri güce gelince, o fikri bir erdem değildir ve Fârâbî, onun başka bir adla adlandırılmasını önerir.¹⁰⁷

Şu halde insanı amacına ulaştıracak yolda teorik erdemler, insan için en yüksek iyi olarak kabul edilen gerçek mutluluğu, fikri erdemler ise mutluluğu elde etmek için yapılması gerekli olan hususları bildirir. Bu durumda her ikisi de en son yetkinliği elde etmede temel unsurdur.¹⁰⁸ Ancak iyiyi sadece teoride bilmek veya iyiye ulaşmanın en iyi araçlarını ortaya çıkarmak iyi olmak için yeterli değildir. Bu nedenle araçların belirlenmesinden sonra iynin zihin dışına çıkması, irade ile buluşması ve eyleme dönüşmesi ve defalarca tekrarlanarak nefse yerleşmesi, kökleşmesi ve iyi mizaca dönüşmesi gerekir. İşte söz konusu olan nefsin özellikleri ahlâki erdemlerdir.

İfade etmek gerekir ki Fârâbî'de ahlâkilik konusu teorik erdemlerde olduğu gibi nefsin yetileri açısından ele alınmakta ve "irade" ve "ihtiyar" arasındaki ayrıma işaret edilerek açıklanmaktadır. Bu yaklaşıma göre nefsin doğası gereği eğilimleri vardır. Duyum ve hayal etme kudretinden dolayı da diğer hayvanlarda olduğu gibi bir iradeye sahiptir. Yalnız insan iradesinde hayvanlardan farklı olarak bir "ihtiyar", yani seçme gücü vardır; zira seçme gücü akla ve derin düşünmeye dayanır. Akılla ilgili olan bu seçme gücü, alternatif eylemler arasında karar verme ve düşünme sürecinde birisinin seçimini esas alma gücüdür. İnsan, bu gücü sayesinde erdemli veya erdemsiz davranışları yapmaya güç yetirebilmektedir. Kişi söz konusu erdemli eylemleri seçip yaptığı ölçüde erdemli, bunu başaramadığı ölçüde ise erdemsiz ve bayağı olur.¹⁰⁹

Seçime konu olan erdemli eylemlerin temel niteliğini bilmek önemli bir sorundur ve Fârâbî, konu ile ilgili görüşlerini açıklarken insanın fiziksel yetkinliği ile ahlâki yetkinliği arasında kurduğu benzerlikten yararlanır. Buna göre nasıl ki bedene sağlık kazandıran şeyler (yeme, içme, yorulma), ancak "orta" bir durumda bulduklarında onlarla sağlık elde

¹⁰³ Fârâbî, *Tahsilü's-Seade*, 56.

¹⁰⁴ Fârâbî, *Fusûlü'l-Medenî*, 77.

¹⁰⁵ Fârâbî, *Fusûlü'l-Medenî*, 72.

¹⁰⁶ Fârâbî, *Fusûlü'l-Medenî*, 76.

¹⁰⁷ Fârâbî, *Tahsilü's-Seade*, 56-57.

¹⁰⁸ Fârâbî, *Fusûlü'l-Medenî*, 82.

¹⁰⁹ Ahlâki ve ahlâki olmayan niteliklerin alışkanlık (i'tiyad) kazanarak elde edilmesi hakkında, bkz. Fârâbî, *Fusûlü'l-Medenî*, 53.

edilebiliyorsa bunun gibi eylemler de ancak “orta” bir durumda bulduklarında iyi ahlâki meydana getirebilirler. Yine nasıl ki, sağlığı meydana getiren şeylerde orta olma durumu, bunların niceliği, yoğunluğu ve süreleriyle ilgili görünüyorsa, eylemlerde ölçülü olma durumu da bunların ne kadar çok veya az; ne kadar yoğun veya zayıf; sürelerinin ne kadar uzun veya kısa olmalarıyla ilgilidir. Öyleyse “fiillerde orta ölçüyü bilmek istediğimizde önce fiilin zamanını, yerini, fiilin kim tarafından yapıldığını, kime yapıldığını, ne yapıldığını, ne ile yapıldığını, yapılış sebebini bilmekle başlar ve fiili bunlardan her birinin ölçüsüne göre yaparız. İşte o zaman orta fiili elde etmiş oluruz.”¹¹⁰ Öte yandan, eylemdeki “orta” ölçüyü bilmek ahlâki yapımız üzerinde düşünmeyi gerektirir. Ölçüye uygun olmayan huylarımız varsa, ahlâkımızı düzeltinceye kadar iyi işler yapmak gerekir. İyiliği gönüllü yapmak, erdemli eylemin şartlarından biridir. İyilikten haz alıyorsak, ahlâki mükemmelliğe doğru ilerlediğimizden emin olabiliriz.¹¹¹

Ahlâki melekelerden sonra, sanatsal yetkinliklerin de meleke haline getirilip nefse yerleştirilmesi gerekir. Çünkü birincisi ile iradi fiiller: iyilikler, erdemler ve güzel davranışlar meydana gelirken, ikincisi (mehnî) ile fert ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak çeşitli beceriler, sanatlar, meydana gelir.¹¹² Fârâbî’de pratik sanatlar sadece politik açıdan ele alınmaz; etik açıdan bakıldığında, ahlâki bir amaç olarak mutluluğun temel unsurlarından birini oluşturmaktadır.¹¹³ Çünkü Fârâbî’nin gözünde insanın ulaşmak istediği tek hedef mutluluktur. Mutluluk ise nazari ve ahlâki yetkinliğin yanı sıra mesleki bir beceri de gerektirir.

Bu görüşleriyle Fârâbî en yüksek iyiye ulaşmak için teorik, fikri, ahlâki ve pratik sanatlar olmak üzere dört tür erdem gerekliliğini göstermektedir. Varlığın hakikatini bilen ve hakikate uygun yaşayanlar erdemli yaşamın bir ödülü olarak en yüce mutluluğa erişirler.

SONUÇ

Fârâbî, metafizik öğretisinden hareketle ahlâk sorununu çözmeyi denemektedir. Fârâbî’nin ahlâk teorisinin ayırt edici özelliği, varlıkta bir gaye görme bağlamında ortaya çıkmaktadır. İnsanın gayesi, en yüksek olgunluğa ulaşmaktır. Bu merteye, insan nefsi için ilim ve irfandaki yetkinliğin zirvesidir. O, aynı zamanda insanın ulaşabileceği en yüksek mutluluktur. İnsan aklının gelişmesi anlamına gelen bu gelişme düzeyi, en yüksek iyi olarak değerlendirilirken, onun elde edilmesinde yararlı olan şeyler iyi olarak anlam kazanır. Dolayısıyla en yüksek iyinin ve iyinin değeri, insanın yaratılış gayesine bağlıdır. Sonuç olarak Fârâbî, iyi için bir ölçüt belirlemiş, nedensellik öğretisini ahlâk felsefesine uyarlamaya çalışmış ve en yüksek iyinin belirlenmesinin insanın yaratılış gayesinin gerçekleştirilmesine bağlı olduğunu anlayışını ortaya koymuştur.

Fârâbî’nin ahlâk felsefesinde öne çıkan ikinci sorun en yüksek iyinin nasıl gerçekleştirileceğidir. İfade etmek gerekir ki Fârâbî’de erdem konusu mutlulukta olduğu gibi nefsin yetileri açısından ele alınmakta ve son yetkinlik için hem teorik hem de pratik mükemmelliklerin gerekliliğine işaret edilerek açıklanmaktadır: İnsanın biri bilme gücü, diğeri ise yapma gücü olmak üzere iki temel gücü vardır. Bu iki güçten biri ile insan ilim ve marifetlere yönelir. Diğeri ile de işleri bir düzene sokar. İnsan bu iki mükemmelliğe ulaştığında tam bir mutluluğa erişir. İnsanın bilme gücünün mükemmelliği görüşünün isabetli, düşüncesinin doğru olmasıdır. Diğer güçle mükemmellik ahlâki ve becerileriyle ilgili bir mükemmelliktir. Sonuçta Fârâbî’nin erdem konusu ile ilgili düşüncelerine baktığımızda iyinin, yetilerin yetkinleşmeyle şekillendiğini görmekteyiz.

Fârâbî, en yüksek iyiyi ile metafizik gerçeklik arasındaki güçlü bir bağ kurmuştur. Ona göre akıl sahibi olmak insanı tabiat-ötesi şeylere yönlendirir. İnsanın yaratılış amacı olan en yüksek iyinin ne olduğu araştırması, onu varlık üzerinde düşünmeye ve evrensel bir varlık bilgisine yöneltmiştir. Burada Tanrı ya da ilk ilke hakkında söylenebilecek ilk şey, O’nun varlığın özü, kaynağı, sebebi, ilk ilkesi olduğudur. “Bir” veya “İlk”, bütün varlıkların İlk Sebebi olarak

¹¹⁰ Fârâbî, *Tenbih alâ sebîli’ sa’âde* 169.

¹¹¹ Fârâbî, *Tenbih alâ sebîli’ sa’âde*, 173.

¹¹² Fârâbî, *Siyasetü’l-Medeniyye*, 78.

¹¹³ Fârâbî, *Tahsilü’s-Seade*, 25.

kabul edilir, kemâl sahibidir, zorunlu, kendi kendine yeter, ezeli, sebepsiz, gayri maddidir, ortağı ve zıddı yoktur ve tarif edilemez. Bu sıfatlara ilave olarak, İlk (Tanrı) birlik, hikmet ve hayat sahibidir. İnsan, Hakk'ı, Hayr'ı, Güzel'i bildiği ve gücü nispetinde Tanrı'ya benzediği zaman gerçek insan olur. Bu husus ruhun özlemidir ve bunun yolu Faal akılla ittisâldir. Böyle bir yetkinliğe ulaştığında mutluluğu tamamlanır. Böylece Fârâbî'de en yüksek değer olan mutluluk, metafizik bilgiyle özdeşleştirilmiştir.

KAYNAKÇA

- ADÎ, Y. b. (2013). *Tehzîbü'l- Ahlâk. Trc. Harun Kuşlu*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- AKARSU, B. (1982). *Ahlâk Öğretileri*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- ARİSTOTELES. (1997). *Nikomakhos'a Etik. Trc. Saffet Babür*. Ankara: Aytaç Yayınevi.
- AYDIN, M. (1976). Fârâbî'nin Siyasî Düşüncesinde Sa'âdet Kavramı. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* , 303-315.
- AYDINLI, Y. (1988). Fârâbî'nin Nübüvvet Öğretisi. *İslâmi Araştırmalar* , 35-49.
- BAYRAKTAR, M. (1988). *İslâm Felsefesine Giriş*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- BİRCAN, H. H. (2013). *İslâm Felsefesi Tarihine Giriş*. İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi Yayınları.
- BOER, T. (1960). *İslâm'da Felsefe Tarihi*. Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık Ltd.
- CEVİZCİ, A. (2013). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- CİHAN, A. K. (2007). Fârâbî'nin Felsefesinde Aile Reisiği. *Bilimname: Düşünce Platformu* , 39-49.
- ERDEM, H. (2000). *Ahlâk Felsefesi*. Konya: Hü-er.
- er-RAZİ, E. B. (2019). *et-Tıbbu'r-rûhânî. try. Hüseyin Karaman*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- FAHRİ, M. (2016). *İslâm Ahlâk Teorileri. Trc. Atilla Arkan- Muammer İskenderoğlu*. İstanbul: Litera Yayıncılık.
- FAHRİ, M. (1992). *İslâm Felsefesi Tarihi. try. Kasım Turhan*. İstanbul: İklim Yayınları.
- FARABİ. (2008). *"Aristo Felsefesi" Fârâbî'nin Üç Eseri. Trc.Hüseyin Atay*. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- FARABİ. (2005). *"Fusûlü'l-Medeni" Fârâbî'nin İki Eseri.Trç. Hanifi Özcan*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- FARABİ. (1951, Ocak). "Kitabu'l Makalati'l Rafi'yyeti fi Usul-i 'ilmi't-tabi'yyeti' . *Bellekten* , s. 81-122.
- FARABİ. (2008). *Eflatun Felsefesi. trc. Hüseyin Atay*. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- FARABİ. (2005). *Fusûlü'l-Medeni.Trç. Hanifi Özcan*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- FARABİ. (2008). *Harfler Kitabı.Trç. Ömer Türker*. İstanbul: Litera Yayıncılık.
- FARABİ. (1996). *İhsâ el-Ulûm. nşr. Ali Bû Mülhim*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl.
- FARABİ. (1996). *Kitabu'l-Cem' beyne Re'yey el-Hakimeyn Eflatun el-İlahi ve Aristutalis. nşr. Ali Bû Mülhim*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl.
- FARABİ. (1991). *Kitabu'l-Mille. nşr. Muhsin Mehdi*. Beyrut: Dâru'l-Meşrik.
- FARABİ. (1994). *Siyasetü'l-Medeniyye.nşr. Ali Bû Mülhim*. Beyrut: Dâr Ve Mektebetü'l-Hilâl.

- FARABÎ. (1995). *Arau Ehli'l-Medineti'l-Fadıla. nşr. Ali Bû Mülhim*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl.
- FARABÎ. (1995). *Tahsilu's-Sa'ade. nşr. Ali Bû Mülhim*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl.
- FARABÎ. (2005). *Tenbîh Alâ Sebîli's-Sa'ade. Trc. Hanifi Özcan*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- KİNDİ. (2014). *Felsefi Risaleler. Trc. Mahmut Kaya*. İstanbul: Klasik.
- LAERTIOS, D. (2013). *Ünlü Filozofların Yaşam Öğretileri. Trc. Candan Şentuna*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- LEMAN, O. (1992). *Ortaçağ İslâm Felsefesine Giriş. Trc. Turan Koç*. Kayseri: Rey Yayıncılık.
- MENGÜŞOĞLU, T. (2000). *Felsefeye Giriş*. İstanbul: Remzi Kitap Evi.
- MİSKEVEYH, İ. (1983). *Ahlâki Olgunlaşma*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- PLATON. (2002). *Devlet*. İstanbul: Metropol Yayınları.
- ROSE, D. (2011). *Aristoteles. Trc. Ahmet Arslan*. İstanbul: Kavalcı Yayıncılık.
- SENECA, L. A. (1999). *Ahlâki Mektuplar. Trc. Türkan Uzel*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- SOKRATES. (2014). *Kharmides*. İstanbul: Say Yayıncılık.
- WEBER, A. (1998). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- YASİN, C. Â.-i. (1985). *el-Fârâbî fi Hududihi ve Rusumihi*. Beyrut: Alemü'l-Kütüb.

STRUCTURED ABSTRACT

According to Fârâbî, philosophy is to love and prefer the highest wisdom. Philosophy is directed to know the perfect being with the perfect knowledge. Gaining it is called science, and the state of mind is called philosophy. The person who has this state of mind is a philosopher. For Fârâbî, the main aim of philosophy is to discern God. Knowledge about God and his nature is the most valuable of the theoretical virtues. The task of anyone who enters this path is to imitate the creator according to his abilities. Resembling God is a reward for philosophy. Philosophy in Fârâbî's understanding is divided into theoretical and practical. Ethics are parts of practical philosophy along with politics. The basis of Fârâbî's moral philosophy is to know what the highest good is for human beings and to realise it. Fârâbî has examined this basic problem in most of his works, especially those related to politics. He pointed out that the highest good for man is to reach real happiness in this World and the afterlife. True happiness can be attained only with true philosophy, knowing God- who is the source of goodness, beauty-, and virtue. These competencies, formed by training all the powers of the soul, are embodied as four virtues in *Tahsil*. Accordingly, these are theoretical virtues, intellectual virtues, moral virtues, and practical arts. To reach the highest good, first of all, it is necessary to know the highest beings with the highest knowledge and to have the self-knowledge of existence. Theoretical virtues are the sciences that aim to make the said beings known with the soundest knowledge. As they were acquired, some of these sciences are knowledge that people have from the beginning without knowing how and where they came from. These are initial information. Some are developed through thinking, research, inference, teaching, and learning. Intellectual virtues indicate what needs to be done to achieve happiness. The moral importance of intellectual power is related to discovering the means to reach the end. Happiness encompasses the whole of life, including both theoretical and intellectual competence and moral competence. Therefore, after the means are determined, the good must go out of the mind, meet with the will power and become an action, and by being repeated many times, it must settle in the soul, take root and turn into a good (moderate) temperament. These soul qualities are moral virtues. Fârâbî dealt with moral virtues

issue in terms of the faculties of the soul, as in the theoretical virtues, and explained it by pointing to the distinction between the will and the elder. Fârâbî stated that after moral faculties for happiness, artistic tendencies must also be made into faculties and settled in the soul. Because good morals produce goodness, virtues and good behaviour, while practical arts create various skills and crafts that meet the needs of the individual and society. In short, Fârâbî states that the highest good for people is happiness, and to realise it, it is necessary to embody the four kinds of virtues that occur with the perfection of all the powers of the soul. With these views, Fârâbî shows that real happiness can be gained by real philosophers, prophets, true rulers, and wise people who have wisdom and establish the knowledge-action relationship. Therefore, he thinks that people who do not have wisdom and virtue and cannot establish a knowledge-action relationship will not be happy; they will be unhappy in both worlds. On the other hand, in Fârâbî, happiness is possible by knowing God and doing holy actions, and the mystery of immortality for man is also hidden in metaphysical knowledge. Therefore, the fate of spirits attached to matter is like the fate of matter. They will not be immortal and happy. It should be stated that Fârâbî is an important philosopher for medieval Islamic philosophy. The essence of his moral theory is based on a person's full self-realisation in the mental and moral field, perfecting all his powers and abilities. First, the highest beings must be known with the highest knowledge, and their existence must be grasped correctly. This knowledge is defined as wisdom and requires the perfection of the theoretical part of the mind. Then comes the understanding and identification of the most useful tools for achieving the best that can be done when the power of ideas is perfected. Next, power perfection can only come through the training of willpower. In short, theoretical and practical competencies are required to achieve happiness, which is the highest good. Here, it should have become clear how Fârâbî successfully fused psychology and morality, that is, how the doctrine of the nafs necessarily led to the moral teaching. At the same time, we must know that he made great efforts to reconcile the prophet's teaching with religion and philosophy. What is visible in Fârâbî's moral philosophy is that he has knowledge of the main problems of his moral philosophy and makes an intense effort to solve his problems. Fârâbî's views on morality are related to the opinions of his Greek teachers. This teaching regards knowledge as the highest virtue and connects happiness to a rational life. It seems that the happiness that Fârâbî talks about is not an easily attained value. Fârâbî's views on morality can be evaluated and criticised from different perspectives. On the other hand, Fârâbî's philosophy draws attention to reason and will, shows that truth and virtue are the basic conditions of a good life, and grounds all these with a solid philosophy. Correspondingly, his philosophy deserves more afford and work.